

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

علت مخالفت یهودیان مدینه با پیامبر اسلام از دیدگاه قرآن

مریم ربانی^۱

چکیده

خصوصیت و دشمنی یهودیان مدینه با پیامبر اسلام یکی از موضوعات حساس و پیچیده در تاریخ اسلام است، که در قرآن کریم نیز مورد اشاره قرار گرفته است و بسیاری از متون تفسیری و تاریخی، این مسأله را به طور گسترده‌ای مورد بررسی قرار داده‌اند. فهم علل این مخالفت‌ها و دشمنی‌ها از جهت شناخت جریان یهود در گذشته و حال و شناخت استراتژی آنها در مخالف با دین اسلام و مسلمانان بسیار حائز اهمیت بوده و به درک بهتر روابط تاریخی و دینی در جهان اسلام و شناخت علل نفاق و دشمنی‌های مذهبی در تاریخ کمک کند. نویسنده در این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال بررسی و تحلیل علت‌های مخالفت یهودیان مدینه با پیامبر اسلام از دیدگاه قرآن است. این مخالفت‌ها ریشه در عوامل مختلفی همچون تضاد های مذهبی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی داشت و تأثیرات بلند مدتی بر تاریخ اسلام گذاشت.

کلیدواژگان: یهود، پیامبر اسلام، صهیونیسم، قرآن

^۱ سطح ۲ حوزه علمیه الزهرا سلام الله علیها شهرستان فامنین. Rabbany86@gmail.com

۱- مقدمه

مخالفت یهودیان مدینه با پیامبر اسلام یکی از موضوعات مهم در تاریخ اولیه اسلام است که در قرآن و منابع اسلامی به طور گسترده‌ای مورد بحث قرار گرفته است. این قوم با وجود آنکه سالهای متمادی منتظر ظهور پیامبری در حجاز بودند؛ ولی بعد از بعثت پیامبر(ص) به مخالفت و دشمنی با ایشان پرداختند و با کارشکنیهای فراوان، با گسترش اسلام مقابله کردند، تا جایی که خداوند در قرآن، آنها را هم ردیف مشرکان، و دشمن ترین مردم نسبت به مسلمانان، معرفی می کند. این مخالفت‌ها در ابتدا به دلیل تفاوت‌های مذهبی و عقیدتی با پیامبر اسلام بود، اما دلایل عمیق‌تری نیز از جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در این مخالفت‌ها نهفته است.

پژوهش درباره این موضوع، سبب روشن شدن دلایل تاریخی و مذهبی این مخالفت‌ها شده و به تحلیل دقیق‌تر تعاملات دینی و اجتماعی با یهود کمک می‌کند. این مطالعه می‌تواند به درک بهتر فرآیندهای اجتماعی و سیاسی در جوامع مذهبی کمک کند و تأثیرات آن را در شکل‌گیری تاریخ اسلام نشان دهد. علاوه بر این، مقایسه این مخالفت‌ها با جنبش‌های معاصر همچون صهیونیسم، می‌تواند الگوهایی از رفتارهای مذهبی و سیاسی در دنیای امروز ارائه دهد. همچنین، این پژوهش به دلیل توجه به آیات قرآن و منابع معتبر اسلامی، می‌تواند پایه‌گذار تحلیل‌های نوین در حوزه‌های تاریخ‌نگاری دینی، سیاست و روابط بین‌دینی باشد. از این رو، مطالعه این موضوع نه تنها از لحاظ تاریخی بلکه از جنبه‌های اجتماعی و سیاسی نیز ضروری است.

به خاطر اهمیت این مسئله، پژوهش‌های متعددی در این باره انجام شده است از جمله: ۱- دشمنی یهود با اسلام (۱۳۸۲)، نوشته جواد بختیاری. ۲- یهود از نگاه قرآن (۱۳۸۱)، نوشته عبدالرحیم رضاپور. ۳- یهود رویاروی پیامبر اعظم (۱۳۸۵)، نوشته حبیب زمانی محجوب. ۴- عملیات یهود برای مقابله با پیامبر(ص): رد پای یهود در حوادث صدر اسلام. (۱۳۸۸)، نوشته سید هادی علیزاده. پژوهش‌هایی که در این باره انجام شده است درمورد مخالفت‌های یهود با پیامبر هست. در تفاوت پژوهش حاضر با پژوهشهای صورت گرفته در این زمینه می‌توان گفت: علاوه بر این، به بررسی مخالفت‌های یهود با پیامبر در گذشته پرداخته و تأثیرات صهیونیسم امروز بر نابسامانی‌های فکری و فرهنگی را نیز مطرح می‌کند.

نویسنده در این پژوهش در صدد پاسخگویی به این سوال اصلی است که علت مخالفت یهود مدینه با پیامبر گرامی اسلام از دیدگاه قرآن چیست؟

۱. سوره مائده، آیه ۸۲.

۲- مفهوم شناسی

قبل از ورود به بحث، لازم است واژگان کلیدی این پژوهش به لحاظ لغوی و اصطلاحی تعریف و تبیین گردد.

۲-۱ یهود

واژه «یهود» در زبان عربی به معنای «بازگشت» و «برگشتن» است. در برخی کتب لغت، به معنای برگشتن و بازگشت به حقیقت است. در اصطلاح به کسانی اطلاق می‌شود که به دین یهودیت تعلق دارند و پیرو حضرت موسی (ع) و کتاب تورات هستند. در قرآن کریم به این قوم اشاره شده است. همچنین در معنای اصطلاحی آمده است: «یهود» به معنای کسانی است که از راه راست منحرف شده و به سوی حقیقت و ایمان بازگشته‌اند.^۱ در اصطلاح معارف اسلامی نیز یهود به پیروان دین یهودیت اطلاق می‌شود که اصول اعتقادی آنها بر اساس تورات و آموزه‌های حضرت موسی (ع) شکل گرفته است. این قوم در طول تاریخ به عنوان گروهی دینی و قومی شناخته می‌شوند که هویت مشترکی از نظر فرهنگی و مذهبی دارند،^۲ و بر مبنای قوانین تورات زندگی می‌کنند. این اصطلاح نه تنها به بُعد مذهبی آنها اشاره دارد، بلکه نشان‌دهنده وابستگی قومی آنان نیز هست.^۳

۲-۲ صهیونیسم

واژه «صهیونیسم» از ریشه «صهیون (Zion)» گرفته شده است که در متون عبری به معنای یکی از تپه‌های اطراف شهر اورشلیم (بیت المقدس) است. این واژه در لغت به مکان مقدس یهودیان اشاره دارد و به طور نمادین، به کل سرزمین فلسطین اطلاق می‌شود.^۴ صهیونیسم از واژه صهیون گرفته شده است که در زبان عبری به معنای یکی از تپه‌های مقدس در اورشلیم است و به طور نمادین به کل سرزمین فلسطین اشاره دارد. این واژه به معنای تعلق داشتن به سرزمین صهیون به کار می‌رود.^۵ «صهیونیسم» از ریشه عبری «Zion» به معنای تپه‌ای در اورشلیم است که در متون یهودی به عنوان مکان مقدس و سمبل سرزمین موعود آمده است. در کاربرد عمومی، این واژه به جنبش یهودی اشاره دارد که بازگشت یهودیان به فلسطین را تبلیغ می‌کند.^۶ «صهیونیسم» در لغت به معنای وابستگی یا تعلق به صهیون است. این واژه در متون عبری به

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ص ۱۶۸

^۲ زرین کوب، یهود و اسلام، ص ۲۵

^۳ لاسی، یهود در تاریخ، ص ۳۲

^۴ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۵، ص ۹۸۴۳

^۵ معین، فرهنگ فارسی، ج ۳، ص ۲۷۳۸

^۶ عمید، فرهنگ عمید، ص ۱۴۷۲

عنوان نام خاص برای مکان مقدسی در بیت المقدس استفاده شده و بعدها به عنوان نماد سرزمین فلسطین شناخته شده است.^۱ اصطلاح «صهیونیسم» به جنبش سیاسی و ایدئولوژیکی اطلاق می شود که در اواخر قرن نوزدهم میلادی شکل گرفت و هدف اصلی آن، بازگشت یهودیان به سرزمین فلسطین و تأسیس یک دولت یهودی در این منطقه است. این ایدئولوژی بر مبنای باورهای ملی گرایانه، مذهبی، و تاریخی یهودیان بنیان گذاشته شده و تلاش می کند تا هویت قومی و دینی یهود را با کنترل سیاسی بر سرزمین فلسطین تقویت کند.^۲ صهیونیسم علاوه بر یک جنبش سیاسی، به عنوان نماد استعمارگری مدرن و بهره برداری از منابع و اراضی فلسطین توسط یهودیان اروپایی نیز شناخته می شود. منتقدان این ایدئولوژی را به ایجاد تبعیض نژادی و بی عدالتی علیه فلسطینیان متهم می کنند.^۳

۳-۲. پیامبر

پیامبر در لغت به معنای «آورنده پیام» است. این کلمه از ترکیب «پیام» (خبر یا ابلاغ) و «بر» (آورنده) ساخته شده است و در مفهوم عمومی به کسی گفته می شود که پیام یا خبری مهم را به دیگران می رساند.^۴ اصطلاح، به کسی گفته می شود که از سوی خداوند مأموریت یافته تا پیام های الهی را به مردم برساند و آنان را به هدایت و دین حق دعوت کند.^۵ پیامبر در قرآن به کسی اطلاق می شود که حامل وحی الهی است و برای هدایت انسان ها و ابلاغ پیام های الهی مأموریت یافته است. پیامبر در اصطلاح کلام اسلامی، انسانی برگزیده است که از طریق وحی الهی مأمور هدایت مردم است. پیامبران از ویژگی هایی همچون عصمت و صداقت برخوردارند و مسئولیت دارند تا پیام های خداوند را به مردم ابلاغ کنند.^۶ پیامبر کسی است که از جانب خداوند مأموریت هدایت بشر را دریافت کرده و با بهره گیری از معجزات، مردم را به سوی توحید، اخلاق و عدالت دعوت می کند. پیامبر به وحی دسترس دارد و حامل رسالت الهی است.^۷ این اصطلاح به ویژه برای انبیا از آدم (ع) تا حضرت محمد (ص) استفاده می شود و آخرین پیامبر، حضرت محمد (ص)، به عنوان خاتم النبیین شناخته می شود.^۸

^۱ آریانپور، فرهنگ پیشرو، ج ۲، ص ۵۱۲

^۲ حائری، صهیونیسم: تاریخ و ایدئولوژی، ص ۱۲

^۳ چامسکی، قدرت و ایدئولوژی در خاورمیانه، ص ۴۵

^۴ معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۵، ص ۴۳۳۸

^۵ عمید، فرهنگ عمید، ص ۱۲۳۴

^۶ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۵۴۱

^۷ علامه حلی، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، ص ۱۴۸

^۸ مطهری، نبوت و امامت، ص ۱۸

^۹ طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ص ۲۴۵

۳- علل مخالفت یهودیان با پیامبر اسلام از دیدگاه قرآن

بعد از بررسی آیات قرآن کریم در مورد یهود و عکس العمل آنان به رسالت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم، می توان علل مخالفت و دشمنی بسیاری از یهودیان با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را به چهار دسته دینی و مذهبی، اجتماعی و قبیله ای، اقتصادی و سیاسی تقسیم کرد.

۳-۱. دلایل دینی-مذهبی

یکی از مهم ترین دلایل مخالفت یهودیان مدینه، مسائل عقیدتی و مذهبی بود.

۳-۱-۱. عدم پذیرش نبوت پیامبر اسلام (ص)

یهودیان انتظار داشتند که پیامبر آخرالزمان از نسل بنی اسرائیل باشد. اما پیامبر اسلام (ص) از نسل اسماعیل بود، که موجب عدم پذیرش او شد. در تورات و دیگر کتب آسمانی یهودیان، بشاراتی از ظهور یک پیامبر بزرگ آخرالزمان آمده است. اما وقتی پیامبر اسلام ظهور کرد، یهودیان متوجه شدند که ویژگی های او با آنچه که در ذهنیت شان بود، تطابق نداشت. در قرآن، خداوند به این مسئله اشاره می کند که یهودیان از پذیرفتن پیامبر اسلام به دلیل عدم تطابق او با ویژگی هایی که در متون دینی خود مشاهده کرده بودند، خودداری کردند. در سوره بقره آیه ۸۹، خداوند می فرماید :

"وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِّنْ عِندِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكَافِرِينَ"؛ و هنگامی که از طرف خداوند کتابی برای آنها آمد که هماهنگ با نشانه های بود که با خود داشتند و پیش از این به خود نوید پیروزی بر کافران را می دادند، با این همه هنگامی که این کتاب و پیامبری را که شناخته بودند نزد آنها آمد، به او کافر شدند؛ پس لعنت خدا بر کافران باد.

این آیه نشان می دهد که یهودیان پس از مشاهده تطابق قرآن با برخی از پیش بینی های تورات، همچنان از پذیرش پیامبر اسلام خودداری کردند، زیرا او را با ویژگی هایی که در ذهنشان داشتند، منطبق نمی دیدند. آنها انتظار داشتند که پیامبر آخرالزمان باید از نسل بنی اسرائیل باشد، در حالی که حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم از نسل اسماعیل بود. همچنین ویژگی های ظاهری و فرهنگی حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم نیز برخلاف تصورات آنها بود. در قرآن کریم نیز به این مسئله اشاره شده است. یهودیان معتقد بودند که پیامبر آخرالزمان باید ویژگی های خاصی داشته باشد که با شرایط آن روزگار مطابقت داشته باشد،

^۱ طبری، تفسیر جامع البیان، ص ۱۲۱

خود در منطقه خاورمیانه است. این منافع شامل کنترل منابع طبیعی، تسلط بر اراضی فلسطینی، و تأمین امنیت برای جمعیت یهودی در منطقه است. به‌ویژه پس از تأسیس اسرائیل، این کشور با توجه به موقعیت جغرافیایی و استراتژیک خود در خاورمیانه، به‌طور مداوم به دنبال تقویت قدرت اقتصادی و سیاسی خود در منطقه است.^۱

سوم: روابط خصمانه با مسلمانان: یکی از ویژگی‌های یهود، مخالفت با رقبای مذهبی است. یهودیان مدینه به دلیل احساس تهدید از سوی اسلام و پیروان آن، به‌طور آشکار با پیامبر اسلام به مخالفت پرداختند. این مخالفت عمدتاً از این جهت بود که اسلام به‌عنوان یک رقیب مذهبی جدی برای یهودیت مطرح شده بود و یهودیان نمی‌خواستند جایگاه مذهبی خود را در مدینه از دست بدهند.^۲ در صهیونیسم معاصر نیز، اسرائیل به‌طور مرتب با رقبای مذهبی و قومی مختلفی از جمله مسلمانان و مسیحیان در منطقه مواجه است. از آنجایی که صهیونیسم به‌طور ویژه به هویت یهودی و مذهبی تأکید دارد، مخالفان آن نیز عمدتاً از دیگر ادیان و مذاهب در منطقه خاورمیانه هستند. به‌ویژه فلسطینیان مسلمان و مسیحی، به‌عنوان رقبای اصلی اسرائیل در زمینه‌های مذهبی و قومی شناخته می‌شوند. اسرائیل نه تنها با مسلمانان فلسطینی بلکه با کشورهای اسلامی نیز درگیر است و هرگونه مخالفت از سوی این کشورها را تهدیدی برای موجودیت خود می‌بیند،^۳ در هر دو مورد، چه در زمان پیامبر اسلام و چه در دوران معاصر، مخالفت با رقبای مذهبی و تهدیدهای دینی و قومی یکی از دلایل عمده تعارضات و مخالفت‌ها بوده است. یهودیان مدینه در آن زمان و صهیونیست‌ها در دوران معاصر، هر دو با انگیزه‌های مشابهی برای حفظ هویت دینی و ملی خود، از پذیرش یا همزیستی با دیگر ادیان و مذاهب خودداری کرده‌اند. در مجموع، می‌توان گفت که مخالفت یهودیان مدینه با پیامبر اسلام و صهیونیسم معاصر شباهت‌های قابل توجهی دارند.

^۱ ایزاکسون، منافع استراتژیک اسرائیل، ص ۵۸

^۲ طباطبایی، المیزان، ص ۲۷۴

^۳ رز، تاریخ صهیونیسم، ص ۱۴۲

نتیجه

مخالفت یهودیان مدینه با پیامبر اسلام (ص) ریشه در عوامل مذهبی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی داشت. عدم پذیرش نبوت پیامبر (ص)، حسادت دینی، از دست دادن جایگاه اجتماعی و تهدید منافع اقتصادی از جمله مهم‌ترین دلایل این مخالفت‌ها بود. این مخالفت‌ها تأثیراتی بلندمدت بر روابط مسلمانان و غیرمسلمانان داشت. مسائلی مانند رشد و تقویت پیام اسلام و ایجاد چالش‌های جدید در تاریخ اسلام از جمله تأثیرات این مخالفت‌ها بود. حتی می‌توان برخی شباهت‌ها میان این رفتارها و سیاست‌های صهیونیسم معاصر مشاهده کرد. در هر دو مورد، تعصب نژادی و دینی، منافع سیاسی و اقتصادی، و مخالفت با رقبای مذهبی به‌عنوان عوامل اصلی مخالفت و مقاومت شناخته می‌شوند.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. آریانپور، عباس. «فرهنگ پیشرو انگلیسی-فارسی». انتشارات جهان رایانه، ۱۳۸۹
۳. آیتی، محمد ابراهیم. تاریخ اسلام، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۹۷۴.
۴. ابطحی، علی. بررسی تحولات دینی یهودیان در مواجهه با اسلام، مجله دینی پژوهی، شماره ۱۵، ۲۰۱۹.
۵. ابن تیمیه، احمد بن عبدالحمید، منهاج السنه، دارالکتب العربیه، ۱۴۱۹ هـ.
۶. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. تفسیر القرآن العظیم. انتشارات دارالسلام، ۲۰۱۴.
۷. ابن منظور، محمد (۱۴۲۵ هـ.ق). «لسان العرب»، بیروت، انتشارات دار الفکر، ۱۴۱۰ هجری
۸. ایزاکسون، هنری. منافع استراتژیک اسرائیل، انتشارات هرمس، چاپ اول، ۲۰۱۵.
۹. پورمحمدی، علی. چالش های اجتماعی در روابط مسلمانان و یهودیان در دوران پیامبر، مجله جامعه شناسی دینی، شماره ۵، ۱۴۰۰.
۱۰. جوادزاده، فریدون. فرهنگ دینی یهودیان در زمان پیامبر اسلام، نشر معارف اسلامی، چاپ اول، ۲۰۲۲.
۱۱. چامسکی، نوآم. «قدرت و ایدئولوژی در خاورمیانه». نیویورک: انتشارات مدیا، ۲۰۰۱، ص
۱۲. حائری، عبدالکریم. «صهیونیسم: تاریخ و ایدئولوژی». تهران: نشر نی، ۱۳۸۰،
۱۳. حسینی، احمد. منافع سیاسی و اقتصادی یهودیان در مدینه. مجله پژوهش های تاریخی اسلام، شماره ۱۲، ۲۰۱۷.
۱۴. خسروی، ناصر. بررسی آیات قرآن در مورد مخالفت یهودیان، فصلنامه مطالعات قرآن و تاریخ، شماره ۲، ۲۰۲۰.
۱۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۲ هـ.ق). «لغت نامه دهخدا»
۱۶. راغب اصفهانی. «مفردات الفاظ القرآن». قم: دفتر انتشارات اسلامی
۱۷. رز، ناتان. تاریخ صهیونیسم، ترجمه فریدون بدره ای، انتشارات نی، چاپ اول، ۲۰۰۷.
۱۸. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۹۰). «یهود و اسلام». تهران: انتشارات علمی.
۱۹. سید قطب، محمد، فی ظلال القرآن، دارالشروق، ۱۹۶۷ م.
۲۰. سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، دار الفکر، ۱۴۱۲ هـ.

۲۱. شریعت‌پژوه، محسن. آثار قرآن در تحولات اجتماعی یهودیان در مدینه، مجله قرآن و تمدن، شماره ۶، ۲۰۲۰.
۲۲. شیلر، هانس. صهیونیسم و سیاست جهانی، انتشارات رسا، چاپ دوم، ۲۰۱۰.
۲۳. طاهری، محمد. تحلیل رفتار یهودیان در برابر پیامبر اسلام، مجله معارف اسلامی، شماره ۱۹، ۲۰۱۸.
۲۴. طباطبایی، محمد حسین. المیزان، انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۹۹۵.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن. «مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن». بیروت، دار المعرفه، ۱۳۶۷.
۲۶. طبری، محمد بن جریر، تفسیر جامع البیان، دارالفکر، ۱۴۰۳ هـ.
۲۷. علامه حلی. «کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد». قم: انتشارات اسلامی
۲۸. علامه مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت، دار الإحياء التراث العربی،
۲۹. عمید، حسن. «فرهنگ عمید». تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۱۲۳۴ .
۳۰. فتحی، سجاد. بررسی تأثیرات فقهی مخالفت یهودیان بر روابط مسلمانان با اقلیت‌های دینی، مجله فقه و حقوق اسلامی، جلد ۸، شماره ۴، ۱۳۹۸.
۳۱. فخر رازی، محمد بن عمر. التفسیر الکبیر. دارالفکر، ۲۰۱۹.
۳۲. فخری، محسن. نقد تاریخ یهودیان مدینه، مجله تاریخ اسلام، دوره ۲، شماره ۳، ۱۳۹۵.
۳۳. فضل‌الله، محمد. تاریخ یهودیان و روابط آن‌ها با پیامبر اسلام، انتشارات دار الفکر، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۳۴. قاسمی، محمد. بررسی دلایل مخالفت یهودیان با پیامبر اسلام، مجله پژوهش‌های اسلامی، شماره ۳، ۲۰۱۸.
۳۵. لاسی، هارولد (۲۰۱۲). «یهود در تاریخ». نیویورک: انتشارات یونیورسیتته.
۳۶. مصباح، محمد. تاریخ تطور دینی یهودیان و رد پیامبر اسلام، مجله مطالعات تطبیقی دین، شماره ۲، ۲۰۲۱.
۳۷. مطهری، مرتضی. «نبوت و امامت». تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۵،
۳۸. -معین، محمد. «فرهنگ فارسی معین». زرین، ۱۳۸۶
۳۹. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹
۴۰. مکی، علی. تاریخ اقتصادی مدینه در دوران پیامبر اسلام. انتشارات دانشگاه تهران، ۲۰۱۸.
۴۱. موسوی، محسن. تأثیرات فرهنگی یهودیان در جامعه مدینه، مجله پژوهش‌های دینی، شماره ۱۲، ۲۰۲۱.
۴۲. ناصری، فرهاد. مخالفت یهودیان با پیامبر اسلام و تأثیرات فرهنگی آن، مجله تاریخ اسلام، ۲۰۱۷.

۴۳. هرتسل، تتودور. دولت یهود، ترجمه احمد شفیعی، انتشارات تهران، چاپ اول، ۲۰۰۱.
۴۴. یوسفی، مصطفی. تحلیل تاریخی روابط یهودیان و مسلمانان در مدینه، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۱۵، ۱۳۹۹.